

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی زنان در نهادهای مدینه‌النبی در صدر اسلام

فاطمه جان احمدی^۱ ریحانه هاشمی^۲

(دریافت: ۱۳۹۷/۳/۲ پذیرش: ۱۳۹۸/۳/۲۱)

چکیده

نهادهای اجتماعی در جامعه اسلامی عصر نبوی، در حالی شکل گرفتند که ناظر به مکان‌های زنان و حضور آنها در عرصه‌های مختلف بود. اعطای ارزش‌های انسانی به زنان و افزودن موقعیت اجتماعی آنان در جامعه اسلامی، سبب شد تا هنجارهای اسلامی منطبق با ارزش‌های قرآنی، متکی بر آموزه‌های الهی ناظر به ترفیع جایگاه زنان در جامعه مطرح شود. رفع موانع حضور اجتماعی زنان و برداشتن ممنوعیت‌های اجتماعی و تصحیح تصورات جاهلی درباره زنان سبب شد تا عرصه‌های اجتماعی جدیدی برای حضور فعال زنان گشوده شود و تحقیرهای عصر جاهلی، جا را به ارزش‌های انسانی و تشویق‌های فرهنگی دهد که همین عامل سبب شد تا در عرصه‌های مختلف اجتماعی اعم از علمی - فرهنگی، حکومتی - سیاسی و نظامی و اقتصادی بانوان حضوری همدلانه و فعال بیابند. بر این اساس، مقاله حاضر تلاش دارد تا با رهیافتی تاریخی و جامعه‌شناختی، ضمن بررسی نقش‌های محقق زنان در تاریخ عصر نبوی، با تصورات متکی بر نقش‌های محول قرآنی و نبوی، حضور آنها را در توسعه نهادهای اجتماعی مدینه - النبی معرفی و عوامل مؤثر بر رشد تکاپوهای فرهنگی و اجتماعی زنان در این عرصه را با روش توصیفی - تحلیلی بازشنایی کند و به پرسش‌های مطرح پاسخ دهد.

واژه‌های کلیدی: زن، پیامبر اسلام (ص)، نقش محقق، نهاد اجتماعی، صدر اسلام، جامعه جاهلی.

۱. دکترای تاریخ اسلام. هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس تهران (نویسنده مسئول)

Janahmad2004@yahoo.com

۲. دکتری شیعه‌شناسی هیئت علمی مؤسسه رهیویان سیدالشهداء (ع).

مقدمه

شناسایی نقش محقق از طریق بررسی تاریخی میسر است. این مقاله در نظر دارد به بررسی نقش زنان در توسعه نهادهای اجتماعی صدر اسلام بپردازد. شناسایی نهادهای اجتماعی - مدنی در صدر اسلام و ویژگی‌های آن از شاخصه‌هایی است که برای این بحث ضروری به نظر می‌رسد. نهادهای اجتماعی اعم از خانواده و جامعه است که ضمن بررسی مختصر عملکرد زن در خانواده در جامعه اسلامی، به تکاپوهای زنان در توسعه نهادهای اجتماعی می‌پردازد. با توجه به نوپایی جامعه اسلامی و شکل‌گیری تدریجی نهادهای اسلامی، شناختن نهادها کار دشواری به نظر می‌رسد؛ زیرا رسول خدا (ص) در جامعه‌ای حکومت تشکیل داد که دارای سابقه حکومتی نبود و تنها نظام قبیله‌ای در آن حکم‌فرما بود. تأیید حضور زنان در این تشکلهای دشوارتر است؛ زیرا عرب جاهلی جایگاهی برای زنان قائل نبود و حضور او را در اجتماع به شکل فعال بر نمی‌توانید. پرسش مطرح در این زمینه کیفیت عملکرد پیامبر (ص) برای ایجاد نقش فعال زنان در نهادهای صدر اسلام است که چگونه این نهادها تأیید یا تأسیس شدند؟ بنابراین، شناسایی نهادهای مختلف و حضور زنان در این عرصه‌ها نیازمند شناخت عملکرد رسول خدا (ص) به عنوان حاکم جامعه اسلامی است که فرضیه مطرح آن است که در صورت همکاری با زنان و تأیید کارهای آنان این امور امضا شده است و در صورت منع نبی (ص)، زنان باید از این حوزه دوری کنند. در صورت عدم جلوگیری رسول خدا (ص) از این‌گونه امور می‌توان حکم امضایی نبوی رسول خدا (ص) را در این زمینه دریافت.

در این زمینه مقالاتی یافت می‌شود که بخشی از فعالیت‌های بانوان را در نهادهای صدر اسلام به منصفه ظهور رسانده‌اند. از جمله «جایگاه و نقش زنان صدر اسلام در بیعت و هجرت» از حبیب زمانی محبوب که به حضور سیاسی زنان در بیعت‌ها اشاره دارد و مقاله «آموزش زنان در صدر اسلام (۱ و ۲)» از نعمت‌الله صفری فروشانی که گسترش نهاد آموزشی بانوان را در صدر اسلام بررسی کرده است. این مقاله در نظر دارد نقش زنان را در تمامی عرصه‌های اجتماعی به صورت منسجم در صدر اسلام به خصوص در زمان پیامبر (ص) ارائه کند.

مفهوم‌شناسی

نقش محقق

نقش محقق، نقشی است که جامعه به فرد واگذار کرده است و فرد در عمل آن را به کار می‌برد (کوئن، ۱۳۸۶: ۶۳؛ همو، ۱۳۷۶: ۸۶). این نقش اکتسابی است و فرد آن را با اختیار انتخاب

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... _____ فاطمه جان احمدی و همکار

می‌کند که به میزان تلاش فرد بستگی دارد (درسلر و ویلیام ام، ۱۳۸۸: ۱۹۰) هرچند ممکن است این نقش را گاه فرد با آزادی کامل یا به اجبار پذیرفته باشد.

نهاد

نهاد به معنای ساختن و مستقر کردن گرفته شده است و در فارسی معادل مؤسسه، تأسیسی، نهاده به کار می‌رود. نهاد نزد دانشمندان علوم اجتماعی جنبه‌ای از حیات اجتماعی (نظیر آموزش، ازدواج، مالکیت و...) است که بر پایه ارزش‌هایی استقرار می‌یابد و بر محور آن سازمان‌های گوناگون پدید می‌آیند. در معنای دیگر نهاد، تشکیلات یا سازمان‌های مهم و دارای معنای ساختی است (ساروخانی، بی‌تا: ۱/ ۴۰۲ - ۴۰۳). نهادها اساس یک جامعه را تشکیل می‌دهند؛ زیرا شیوه‌های نسبی ثابت رفتار را ارائه می‌کنند که در طول زمان پایدار می‌ماند (گیدنز، ۱۳۷۳: ۷۸۵).

نهاد اجتماعی

«نهاد اجتماعی، نظامی از پایگاه‌ها، نقش‌ها، گروه‌ها و الگوهای رفتاری است که نیازهای انسان را برآورده می‌سازد و برای بقای جامعه ضروری است» (قنادان و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۶).

جامعه مدنی

جامعه مدنی، عبارت است از مجموعه‌ای از افراد انسانی که با نظام‌ها، سنن، آداب و قوانین مشترکی به یکدیگر پیوند خورده، زندگی مشترک و دسته‌جمعی دارند. نیازها، برخورداری‌ها، فرهنگ‌ها و خلق‌و‌خوهای آنان یکسان است و در یک مدینه و شهر با آدابی ویژه زندگی می‌کنند. بدین سان می‌توان مدینه‌النبی و تمدن نوینی را که پیامبر(ص) ایجاد کردند نیز جامعه مدنی دانست (نوابی، ۱۳۷۷: ۲۲۴).

پیامبر اسلام(ص) بنیان‌گذار نهادهای اسلامی

پیامبر اسلام(ص) در جامعه‌ای اقدام به بنیان‌گذاری حکومت کرد که بر پایه اعتقادات جاهلی استحکام یافته بود و تخریب عقاید جاهلی در آن نیازمند تلاش‌های اساسی و پیگیرانه بود. این جامعه گرفتار «بددینی و بد دنیایی» بود و در سایه برخورداری نبی اعظم(ص) از تعلیمات و حیانی، جامعه بدوی تبدیل به جامعه مدنی شد و مردم بیابان‌گرد در سایه تعلیمات نبوی

تبدیل به یکی از سازندگان تمدن بزرگ بشری شدند. نهادهای اسلامی از سوی پیامبر اکرم (ص) پایه‌گذاری شد و به تدریج با همراهی مردم رشد کرد. پیامبر (ص) با ایجاد نهادهای مختلف اجتماعی بر اساس موازین اسلامی به تدریج اساس قدرت و حاکمیت را در مدینه‌النبی (ص) استحکام بخشید و تعالیم خود را با بنیان‌گذاری نخستین نهادهای مورد نیاز جامعه آغاز کرد. نهادهای نخستین یا اصلی نهادهایی هستند که هر جامعه برای رفع نیازهای خود بدان‌ها نیاز دارد که می‌توان، از جمله نهاد آموزش و پرورش، خانواده، خویشاوند، ازدواج، دین و مذهب را نام برد (قرائی مقدم، ۱۳۸۲: ۲۲۶). اهمیت هر نهادی ممکن است در جوامع مختلف بر اساس مقتضیات تغییر کند (قنادان و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۸)، برخی جوامع اقتصاد، سیاست یا ... را نهاد برتر می‌دانند و سایر نهادها را تحت سیطره آن قرار می‌دهند؛ ولی پیامبر خدا (ص) اساس جامعه اسلامی را بر اساس دین اسلام بنا نهاد. یکی از عمده فعالیت‌های نبی مکرم اسلام (ص)، ارزشمند ساختن زن در جامعه جاهلی و بازسازی جامعه مدنی بر اساس تعالیم وحیانی و امضای حضور اجتماعی زنان در جامعه با حفظ حریم زن بر اساس مصالح دینی و دنیوی او بود. حضور زنان در دو نهاد عظیم خانواده و اجتماع لحاظ شد و با آموزش تربیت خاندان نبوی به صورت خصوصی و آموزش سایر بانوان به صورت عمومی تحقق یافت و بانوان بر اساس عملکرد به تعالیم اسلامی به تأسیس نهادهای اسلامی دست یازیدند.

نهاد خانواده

نهاد خانواده از جمله نهادهایی است که در اسلام به صورت امضایی پذیرفته شد و با احکام خاص، ارزشمندی آن مورد تأکید قرار گرفت. احکام امضایی و تأسیسی در کتاب‌های فقهی بیانگر اهمیت نهاد خانواده بوده است و بنیان اجتماع بر آن نهاد شد. یکی از ضرورت‌های نهاد خانواده، بقاء نسل است که با مسائلی از جمله تنظیم روابط جنسی، حمایت زیستی از اعضای خانواده، جامعه‌پذیری اعضای خانواده و آشنایی با آداب و سنن و فرهنگ، حمایت اجتماعی از اعضای ناتوان خانواده و ... همراه است. (اچ. ترنر، ۱۳۷۸: ۲۶۳؛ کوئن، ۱۳۸۶: ۱۱۳ - ۱۱۴). نیاز جنسی و تداوم نسل، سبب به وجود آمدن نظام خانواده شد، نهادی که هسته نخستین تمدن بشری است. تأسیس اجتماعی نوپا در مدینه‌النبی نیازمند نهادی پاک و بنیانی مستحکم بود که بر اساس آن امکان بنای مدنیت و تمدن نبوی با زیرسازهای جدید به وجود می‌آمد. از آنجا که حقوق و وظایف اعضای این نهاد در جوامع

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... _____ فاطمه جان احمدی و همکار

بدوی متفاوت بود، پیامبر^(ص) به تصحیح و اصلاح آن پرداخت و حقوق و اعضای هر یک را بر اساس اهداف کلی دین تبیین کرد و به زن در این نهاد نقشی زیربنایی و اجتماعی داد. یکی از ارکان نهاد خانواده، محوریت مادر است که در منابع دینی از آن به «أم: اصل، اساس، مرجع» (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۱/ ۱۳۴) یاد شده است. در خانواده که متشکل از اعضای مختلف است، مادر دارای نقش نمایشی است که مربوط به روابط درونی خانواده است (رابرتسون، ۱۳۸۵: ۲۸۰). زن در خانواده عصر جاهلی جایگاه خاصی نداشت و تنها زنانی که صاحب فرزندان پسر می‌شدند به‌عنوان ام‌البینین یا منجبه شناخته می‌شدند (الهاشمی البغدادی، بی‌تا: ۴۵۵؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق: ۲/ ۴۱۷)؛ ولی جامعه اسلامی به زن به‌عنوان «نقش مادری» اهمیت داده و وظیفه نگهداری و پرورش، تعلیم و تربیت و ... را بر عهده مادر گذاشته است و برای مادران ارزش و جایگاه ویژه‌ای قائل شد. نگاه ارزشی به «نقش مادر» سبب می‌شد تا زنان تنها به‌عنوان ظرف‌هایی برای رشد جسمانی کودک در نظر گرفته نشوند (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۸ق: ۴/ ۱۱)؛ بلکه ارزش مادر به مرحله‌ای تکاملی، یعنی پرورشی جسمانی و معنوی ارتقا یافته و مادران زمینه تداوم نسل صالح شدند. (قرشی، ۱۳۷۷: ۱/ ۴۱۱ - ۴۱۲) اسلام با تشویق افزایش نسل (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۶/ ۲) از طریق بهترین زنان (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵/ ۳۲۴) سبب شد تا بانوان در پی تربیت و پرورش اولاد سالم و صالح باشند. حال آنکه پیش از آن زنان در آن جامعه با نگاهی تحقیرآمیز تنها ظروفی برای پرورش فرزند به‌شمار می‌آمدند (مقریزی، ۱۴۲۰ق/۱۹۹۹: ۶/ ۱۲) و گاه اقدام به کشتن فرزندان خود می‌کردند که خداوند متعال آنان را از این کار نهی کرد (ممتحنه/ ۶۰/ ۱۲).

تعلیم و تربیت یکی از عوامل مؤثر رشد نهادها در اسلام بود که این نقش از طریق مادر توسعه یافت؛ زیرا اسلام با اهمیت یکسانی آموزش مرد و زن (امام صادق^(ع)، ۱۴۰۰ق: ۱۳؛ قزوینی، بی‌تا: ۱/ ۸۴) سبب شد تا زنان بعد از فراگیری امور دینی، اولین آموزه‌های دینی را به کودکان بیاموزند و نهاد آموزشی را در خانواده بنیان نهند. نهاد آموزش سبب انتقال میراث فرهنگی به نسل بعد می‌شود و ضمن آشنایی افراد با نقش‌های مختلف (کوئن، ۱۳۸۶: ۱۱۳ - ۱۱۴)، زیربنای منزلت‌های اجتماعی را فراهم می‌آورد.

نهاد علمی - فرهنگی

فرهنگ اسلامی مجموعه باورها، علم و دانش، ارزش‌ها، نمادها و هنجارها و سنت‌های اسلامی است که از کتاب و سنت نبوی سرچشمه گرفته‌اند. شکل‌گیری و تکوین فرهنگ و تمدن

اسلامی از عصر رسول خدا(ص) برای بانوان، حاصل دست‌مایه‌های دینی و تأکید دین اسلام بر مؤلفه‌های آن است. پیام رسالت، پیامبر اسلام(ص)، در اندک‌زمانی توانست زنان عصر جاهلی را تحت تأثیر قرار دهد و روند رشد بانوان را به سرعت هموار سازد.

نخستین نهاد علمی - فرهنگی که از سوی رسول رحمت برای عموم بشریت بنا نهاده شد، از بیت نبوی سرچشمه گرفت و آموزه‌های آن در مسجدالنبی و سایر عرصه‌های اجتماعی گسترش یافت. آن حضرت با توصیه‌های مکرر به مسلمانان بر اساس حسن معاشرت با زنان به‌عنوان یکی از ارکان جدا نشدنی فرهنگ و تمدن اسلامی، پایه و اساس نهاد علم و فرهنگ بانوان را بنیان می‌نهاد. حضور چشمگیر بانوان در کنار تعلیمات نبوی نشان از تأثیرگذاری پیامبر(ص) بر آن‌ها و تأثیرپذیری آن‌ها از پیامبر(ص) بوده است و همین امر سبب گسترش نهادهای علمی - فرهنگی از سوی بانوان در صدر اسلام شد.

در صدر اسلام در شهر مکه به دلیل دعوت مخفیانه و عدم مکانی مشخص برای امور فرهنگی، ابتدا تبلیغات دینی به صورت مخفیانه و سپس علنی صورت گرفت (ابن الکلبی، ۱۳۶۴: ۶۱). رسول خدا(ص) پس از هجرت به مدینه اقدام به ساختن مسجد کرد که به مسجد-النبی شهرت یافت (ابن کثیر، ۱۴۰۷/ق/۱۹۸۶م: ۳/۲۱۴ - ۲۱۸). مسجد بهترین و بزرگ‌ترین نهادی بود که تبلیغات دینی در آن انجام می‌شد و امور فرهنگی را از طریق تعالیم وحیانی به افراد منتقل می‌ساخت. زنان در مسجد (طبرانی، بی تا: ۲۴/۴۰۰) با مردان در نماز جماعت شرکت می‌کردند و هنگام فراخوان عمومی با ندای «الصلاة جامعة» همگان در مسجد و جماعت حضور می‌یافتند و از تعلیمات نبوی(ص) بهره‌مند می‌شدند. منادی در مواقع مهم همچون تعیین اوقات نماز (مقریزی، ۱۴۲۰/ق/۱۹۹۹: ۳/۷۸) عید غدیر (دمشقی ۱۴۰۷/ق/۱۹۸۶: ۵/۲۰۹) و ... زنان و مردان را به صلاة جامعة فرا می‌خواند.

حضور عمومی مردان و زنان گاه مستلزم فساد در این‌گونه اجتماعات بود. بنابراین، پیامبر(ص) برای جلوگیری از هر گونه فساد بین صفوف مردان و زنان در جماعت تفکیک ایجاد کرد (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲/ق: ۵/۳۳۸). نهاد عظیم حج (احمد بن حنبل، بی تا: ۶/۴۰۲)، محل دیگری برای گسترش دعوت دینی و فرهنگی اسلام بود که زنان (ابن اثیر، ۱۴۰۹/ق/۱۹۸۹: ۶/۶۲) نیز ملزم به عمل کردن تعلیمات وحیانی در این ایام بودند، اشتیاق زیاد زنان به حضور در مناسک حج را می‌توان در حضور همسران رسول خدا(ص) در ایام حج (ابن سعد، ۱۳۷۴: ۸/۱۶۶) (ابن کثیر، ۱۴۰۷/ق/۱۹۸۶: ۵/۱۴۰) همراه رسول خدا(ص) و پس از رحلت ایشان (ابن سعد، ۱۳۷۴: ۸/۱۶۹) مشاهده کرد.

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... _____ فاطمه جان احمدی و همکار

کارکرد نهاد فرهنگی بانوان در عصر نبوی را می‌توان در «بیعت‌النساء» شاهد بود که در صفا (مقریزی، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹: ۱/ ۳۹۸) صورت گرفت. در این بیعت زنان متعهد به انجام امور شرعی می‌شدند و خود را ملزم به پرهیز از اعمال ناپسندی می‌کردند که در جاهلیت مرتکب می‌شدند. پس از گسترش اسلام حتی زنانی همچون هند (مقریزی، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹: ۱/ ۳۹۸) که رغبت چندانی به پذیرش اسلام نداشتند به دلیل گسترش دین اسلام و نهادهای فرهنگی مجبور به گردن نهادن به احکام اسلامی شدند.

رسول خدا^(ص) با ظهور اسلام به حضور زنان در جماعت تأکید می‌کرد (نوری، ۱۴۰۸ق: ۶/ ۱۴۵) و در مقابل، به مردان امر می‌کرد که مانع حضور زنان در مساجد نشوند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۸۷/ ۳۵۴). این حضور با دستور قرآن، با پوشش کامل زنان تکمیل شده و زنان مؤمن از گزند مزاحمت‌های جوانان مصون می‌ماندند و در جماعات اسلامی شرکت می‌کردند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/ ۵۷۰). رسول خدا^(ص) برای مصون ماندن از آفات اختلاط، زنان را در صف آخر و مردان را در صف اول قرار می‌داد و بهترین صف زنان را آخرین صف آنان می‌دانست (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱/ ۱۵۴ - ۱۵۵): زیرا کمتر با مردان برخورد مفسده‌آمیز داشتند (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳/ ۱۷۶). زنان همواره در جماعات شرکت داشتند (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق: ۵/ ۳۳۸) و حضور اجتماعی آنان در امور مذهبی با شرکت در نماز عید با حکم الزامی تأیید شد. رسول خدا^(ص) حضور زنان در این عرصه‌ها را نه تنها منع نکرد؛ بلکه ضمن هموار کردن راه در این مسیر، آن‌ها را یاری کرد. اشتیاق و حضور گسترده زنان در امور فرهنگی دینی سبب شد تا در مسجدالنبی دربی مختص بانوان قرار داده شود (طیالسی، بی‌تا: ۲۵۱).

نهاد شعرپروری و مشاعره

از دیگر نهادهای فرهنگی، نهاد شعر و شاعری بود که هر ساله اعراب در بازار عکاظ شعر می‌گفتند و بهترین اشعار را به خانه خدا آویزان می‌کردند (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۲/ ۱۲۴۱؛ یعقوبی، بی‌تا: ۱/ ۲۶۲). بانوان در این زمینه عرصه را خالی نکردند و در زمان رسول خدا^(ص) با تأیید ایشان، اشعار مفید تداوم یافت و زنانی همچون خنساء همچنان به سرودن شعر ادامه می‌دادند (زرکلی، ۱۹۸۹م: ۲/ ۸۶). این قانون امضایی اسلام نسبت به نهاد شاعران بود و تنها در مواردی از اشعار نهی شد که با مبانی اسلامی سازگاری نداشت یا سبب اذیت و آزار رسول خدا^(ص) می‌شد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/ ۱۹۴ - ۱۹۵).

یکی از امتیازات مشاعره این بود که افراد خدمت رسول خدا(ص) می‌رفتند و رسول خدا(ص) به آن‌ها اجازه مشاعره می‌دادند و افرادی نیز به مشاعره طرفینی می‌پرداختند و رسول خدا(ص) به ایشان جوایزی اهدا می‌کرد (طبرسی ۱۳۷۲: ۹ / ۱۹۴ - ۱۹۵). این امر اختصاص به مردان نداشت و بانوان نیز در این امر سهیم بودند و خنساء در حضور رسول خدا(ص) اشعاری را سرود و پیامبر(ص) با تشویق از او خواست که اشعار بیشتری بسراید (زرکلی ۱۹۸۹م: ۲ / ۸۶)، این ارزش‌گذاری رسول خدا(ص) برای زنان چنان تأثیرگذار بود که خنساء در جنگ قادسیه فرزندانش را آن‌چنان به جنگ تشویق کرد که چهار پسرش در همان جنگ به شهادت رسیدند (زرکلی ۱۹۸۹ م: ۲ / ۸۶). همچنین، در صحنه‌های جنگ زنان با سرودن اشعار به تحریک نیروهای مسلمان می‌پرداختند و سبب تضعیف دشمنان می‌شدند، میمونه دختر عبدالله کسانی را که بر کشتگان جنگ بدر گریه می‌کردند با اشعار خود نفرین کرد (ابن هشام، بی‌تا: ۲ / ۵۳) و ائانه، دختر ابان، در جنگ احد به اشعار هند پاسخ می‌داد (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹م: ۶ / ۲۸۸).

بدین گونه پیامبر اسلام(ص) با تأیید نقش فرهنگی بانوان در اجتماع بنیان جامعه اسلامی را بر اساس علم‌آموزی و گسترش آن از طرق مختلف فراهم می‌آورد و با تشویق بانوان، زیرساختهای فرهنگی جامعه اسلامی را استحکام می‌بخشید.

نهاد آموزشی نوشتاری

جامعه نبوی که دوران «پیش‌سواد»^۱ را پشت سر می‌گذاشت، نیازمند آموزش از راه‌های مختلف بود. یکی از اقدامات پیامبر(ص) در این زمینه، تشویق افراد به آموزش کتابت و نوشتن بود. در زمان صدر اسلام رسول خدا(ص) گروهی از نویسندگان را برای نوشتن وحی و آموزه‌های دینی گماشت که شاید اولین نهاد آموزشی علمی در صدر اسلام بود (البلاذری، ۱۹۸۸: ۴۵۴). بسترهای موجود برای آموزش و تشویق رسول خدا(ص) به تعلیم و فراگیری دانش سبب می‌شد تا زنان نیز در این عرصه عقب نمانند. نوشتن و خواندن، مستلزم آموزش آن از سوی کسانی بود که خواندن و نوشتن را بلد بودند و زنان آموزگار در آن دوره به سایر زنان این امور را آموزش می‌دادند. چنان‌که حفصه نزد شفاء نوشتن را آموخت و ام‌کلثوم بنت عقبه، عایشه بنت اسد و کریمه بنت مقداد نوشتن را آموزش دیده بودند و عایشه و ام‌سلمه خواندن را به‌تنهایی فراگرفته بودند (البلاذری، ۱۹۸۸: ۴۵۴).

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... _____ فاطمه جان احمدی و همکار

سیره پیامبر (ص) بیانگر فراهم آوردن شرایط مناسب برای علم‌آموزی زنان بوده است که با دقت در عملکرد نبی مکرم اسلام می‌توان این سیره را در دو شیوه آموزش عمومی و خصوصی یافت.

نهاد آموزشی عمومی در مسجد النبی (ص)

حضور اجتماعی زنان در صدر اسلام در پیگیری علمی آن‌ها از محضر نبی (ص) (بخاری، ۱۴۰۱ق/ ۱۹۸۱: ۱/ ۳۴) و اهل بیت دیده می‌شود. آموزش در صدر اسلام در مکان‌های مختلف انجام می‌شد، خانه ارقم بن ابی الارقم از ابتدایی‌ترین خانه‌هایی بود که در مکه محل آموزش اسلام بود (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ ق/ ۱۹۹۲: ۱/ ۱۳۱) و در مدینه خانه‌های یشریان ابتدایی‌ترین مکان آموزش بود که مصعب بن عمیر برای آموزش بدان‌جا می‌رفت (بیهقی، ۱۴۰۵ ق/ ۱۹۸۵: ۲/ ۴۳۷).

حضور اجتماعی زنان با گسترش اسلام در مدینه معمولاً در مسجد النبی انجام می‌شد تا بدان‌جا که دربی برای رفت‌وآمد بانوان اختصاص یافت (طیالسی، بی‌تا: ۲۵۱). بیشتر آموزش‌های پیامبر (ص) در مسجد النبی انجام می‌شد و مسجد مهم‌ترین مرکز تجمع علمی و فرهنگی بود. زنان علاوه بر نماز جماعت، برای آگاهی از آموزه‌های دینی در این اجتماعات شرکت می‌کردند (طبرانی، بی‌تا: ۲۴/ ۴۰۰). علاوه بر آن زنان برای آموزش نزد رسول‌خدا (ص) می‌رفتند و قرآن فرا می‌گرفتند (ابن سعد، ۱۹۹۰، ۱۴۱۰: ۸/ ۳۲۶)، علاقه و استقبال مسلمانان از آموزش نبوی بدان حد بود که ازدحام سبب می‌شد. پیامبر (ص) مطالب را برای زنان تکرار کند (نیسابوری، بی‌تا: ۳/ ۱۸). علاقه بانوان درباره آشنایی با مسائل اسلامی سبب می‌شد تا زنان با حضور در مجالس رسول‌خدا (ص) در مورد مسائل دینی و شرعی خود پرسش کنند (نیسابوری، بی‌تا: ۴/ ۱۴۳ - ۱۴۴). آموزش بانوان از محضر نبوی به تدریج سبب گسترش نهاد آموزش می‌شود، تا آنجا که به تدریج بانوان برای پرسش‌های خود به بیت نبوی مراجعه می‌کردند و این امر سبب تشکیل نهاد حدیثی زنان راوی در اسلام شد.

نهاد آموزش خصوصی پیامبر (ص)

سیره پیامبر (ص) بیانگر فراهم آوردن شرایط مناسب برای حضور زنان در اجتماع بوده است و برای افراد خاص به‌شکلی ویژه، شرایط آموزشی را فراهم می‌کرده است. بیت نبوی (ص) در پیشبرد فرهنگ اسلام همپای مردان در نشر و گسترش تعالیم و حیانی تلاش کرده و جامعه را با

معارف اسلامی آشنا می‌ساختند و در این میان حضرت فاطمه (س) نقشی منحصر به فرد ایفا کرده است.

تعالیم پیامبر به همسران خویش

پیامبر اسلام (ص) بیت خویش را در صدر اسلام تبدیل به یکی از نهادهای معرفت دینی کرده بود. وی با ازدواج با زنانی از قبایل مختلف و آموزش مسائل دینی به آنان، امکان فراهم آمدن نهاد تعلیم و تربیت زنان را در منزل خود فراهم ساخته بود (بلاغی، ۱۳۸۶ ق: مقدمه دوم / ۱۰۲۱) و این امر سبب می‌شد تا بانوان به راحتی بتوانند از این طریق به مسائل مورد نیاز خود دست یابند و جواب پرسش‌های خود را با کمترین واسطه از مرکز رسالت دریافت کنند.

همسران نبی (ص) پس از یادگیری از محضر نبی (ص)، به عنوان امهات المؤمنین پاسخ‌گوی پرسش‌های زنان و مردان بودند (بخاری، ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱: ۱۱۶ / ۶، ۶۸، ۱۸۲ / ۷؛ نیسابوری، بی تا: ۱۵۸ / ۶، ۱۶۷، ۶۶ / ۸). گستره این تعلیم به حدی رسید که امروزه می‌توان فقه اهل سنت^۲ را وابسته به عایشه دانست (بخاری، ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱: ۱۱۶ / ۶، ۶۸، ۱۸۲ / ۷؛ نیسابوری، بی تا: ۱۵۸ / ۶، ۱۶۷، ۶۶ / ۸). روایت حدیث از طریق بانوان اهل بیت (ع) یکی از راه‌های آموزش علمی و فرهنگی بود. زنان پس از آموزش از محضر نبی (ص) به روایت حدیث می‌پرداختند (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۱ - ۵۳).

گستره علم و فرهنگ همراه با خواندن و نوشتن سبب شد تا بسیاری از زنان به جمع قرآن به صورت شخصی بپردازند و قرآن‌هایی به نام مصحف برای خود داشته باشند. مصحف فاطمه (س) و مصحف همسران پیامبر (ص) از این جمله است، علاوه بر آن زنان دیگری نیز اقدام به جمع‌آوری قرآن می‌کردند که می‌توان از جمله آنان به ام‌ورقه اشاره کرد (کحاله، ۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۴: ۲۸۵ / ۵).

یکی دیگر از مهم‌ترین راه‌های حفظ و گسترش آموزه‌های دینی امر به معروف و نهی از منکر بود که سبب استحکام قوانین شرع می‌شد، این امر اختصاصی به مردان نداشت (آل عمران / ۳ / ۱۰۴) و در صدر آن امهات المؤمنین امر به معروف و نهی از منکر می‌کردند (طبرسی، ۱۴۰۳ ق: ۱ / ۱۶۶).

تعالیم فاطمه (س) به خواص

یکی از نقش‌های بی‌بدیل تربیت نبوی در حضرت فاطمه (س) تجلی یافته است. او که تربیت یافته دامان نبی (ص) بود (ر.ک: انصاری، ۱۴۲۸ ق: ۲۲ / ۳۰۳، ۳۱۸، ۳۲۰، ۳۳۸، ۲۱ / ۱۲۱؛ ۲۲ / ۲۲)

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... _____ فاطمه جان احمدی و همکار

۲۸۱، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۳۲، ۳۳۷، ۵۸۷)، سبب می‌شد تا زنان برای دریافت پاسخ پرسش‌های خود و خانوادشان به ایشان مراجعه کنند و حضرت زهرا(س) با آغوش باز پذیرای آنان گشته و به پرسش‌های ایشان پاسخ داده است (انصاری، ۱۴۲۸ق: ۲۱/۱۶۲ - ۱۶۳) و طریقه استدلال را به آن‌ها آموزش می‌داد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱/۱۸). حتی مردان نیز پرسش‌های خود را با واسطه زنان از فاطمه زهرا(س) می‌پرسیدند و پاسخ دریافت می‌کردند (انصاری، ۱۴۲۸ق: ۲۲/۶۰۰). وی که ملقب به «ام‌ایها» از جانب پدر بود، دارای شاگردانی خاص بود که متفاوت از دیگران آموزش دیده و علوم آنان به صورت منحصربه‌فرد، در تاریخ اسلام برجای مانده است. حضرت فاطمه(س) با بهره‌های علمی از پیامبر و افاضات معنوی بر فرزندان معصوم و مواجهه‌های علمی با اصحاب خاص نظیر سلمان (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۳/۶۶)، فضه (همان، ۱۴۳/۸۶ و ۸۷) و سایرین همچون ابورافع و زینب دختر او (متقی هندی، ۱۴۰۹ق/ ۱۹۸۹: ۵/۲۳۹) و ابان بن سعید (بلاذری، ۱۹۸۸: ۴۵۹) آنان را به تعالیم خاص متعلم کرده و بدین‌گونه نقش اجتماعی خود را با خواص اصحاب به منصفه ظهور رسانده است.

نهاد حکومتی - سیاسی

نهاد حکومت نیرومندترین نهاد اجتماعی به‌شمار می‌رود. حکومت ادیان الهی، حکومت یزدان‌سالاری است که جانشینان او در زمین رهبران دینی هستند و دین را با سیاست در جامعه اعمال می‌کنند (ساروخانی، ۱۳۸۰: ۲/۸۸۰ - ۸۸۱).

پیامبر خدا(ص) پس از استحکام پایه‌های اسلام در مدینه حکومت اسلامی تشکیل داد؛ زیرا قوانین اسلام نیازمند اجرا بود. لذا، اسلام در مقایسه با سایر ادیان از ابتدا نهادی سیاسی مذهبی بود که با تشکیل نهادهای مختلف با حاکمیت رهبری الهی هدایت می‌شد. بهترین دلیل برای این امر اختلافی است که بعد از رحلت رسول خدا(ص) بر سر جانشینی و رهبری سیاسی امت اسلامی (ر.ک: بشیریه، ۱۳۸۷: ۲۳۳) به‌وجود آمد، با توجه به اینکه زمینه حکومت برای رسول خدا(ص) در مدینه به‌وجود آمد و هنوز نهادهای حکومتی و سیاسی پا نگرفته بود، حضور زنان چندان مشهود نبود؛ ولی پس از گستره دین اسلام می‌توان اظهار نظرهای سیاسی زنان را به حساب مشاوره‌های سیاسی گذاشت. حمایت حضرت زهرا(س) (ر.ک: واردی، ۱۳۸۹).

سیاست و حکومت تا حدود زیادی تحت تأثیر زمینه‌ها و عوامل اجتماعی، نظیر ترکیب و ساختار قومی، تنوعات مذهبی، میزان یکپارچگی و همبستگی اجتماعی، قشربندی اجتماعی و ساختار طبقاتی قرار دارد (ساعی، ۱۳۷۸: ۱۹۴ - ۲۳۴ و ۲۳۵). سیاست تنها در حکومت جریان

ندارد؛ زیرا افراد غیرحکومتی نیز در عملکرد خود افکار و رفتار سیاسی به کار می‌بندند. همچنان‌که در صدر اسلام رسول الله (ص) حکومت سیاسی تشکیل داد و افرادی که در صدر حکومت نبودند، رفتارهای سیاسی از خود نشان می‌دادند. زنان نیز از این امر مستثنی نبودند و در امور سیاسی شرکت داشتند. یکی از مهم‌ترین رفتارهای نمادین سیاسی زنان در صدر اسلام، هجرت از دیار کفر بود که زنانی همچون ام‌کلثوم بنت عقبه (مقریزی، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹: ۱/ ۳۰۲) با تحمل شرایط دشوار از مکه سر به بیابان گذاشت و به مدینه هجرت نمود و اُمیمه بنت بشر^۳ از همسر و خانواده‌ی مشرک خود فرار کرد و به مدینه رفت (مقریزی، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹: ۱/ ۳۰۳). رسول خدا (ص) با وجود پیمان حدیبیه که با کافران بسته بود، بر اساس فرمان الهی به این زن پناهندگی سیاسی داد و پناهندگی سایر زنان را نیز به شرط امتحانشان بر اساس ایمان به خدا و رسول (ص) می‌پذیرفت (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/ ۴۱۰).

زنان اهل بیت رسول خدا (ص) نیز حضور فعالی در امور سیاسی داشتند. رسول خدا (ص) در جریان مباحله، دختر خود حضرت فاطمه (ص) را به‌عنوان نماینده‌ی زنان در مقابل گروه سیاسی نجران برد تا به مباحله و ملاعنه بپردازند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲/ ۷۶۲) و در قضیه‌ی صلح حدیبیه که صحابه‌ی رسول خدا (ص) حاضر به پذیرش دستور نبی (ص) نشدند، ام‌سلمه با ارائه‌ی راهکاری سیاسی به رسول خدا (ص) پیشنهاد داد تا بدون توجه به اصحاب، خود اقدام به تراشیدن سر کند و قربانی را انجام دهد. این راهکار ام‌سلمه و عمل رسول خدا (ص) سبب شد تا سایر اصحاب نیز از ایشان پیروی کنند (طبری، ۱۳۸۷ق/ ۱۹۶۷: ۲/ ۶۳۷؛ بخاری، ۱۴۰۱ق/ ۱۹۸۱: ۳/ ۱۸۲).

کارکرد نهاد سیاسی ناظر به حضور سیاسی زنان

گسترش دعوت رسول خدا (ص) در سال‌های آخر عمر ایشان سبب شد تا نهادهای سیاسی گسترش یابند و این امر در سال نهم هجری به اوج خود رسید و به‌سال سنه‌ی الوُفُود نامبردار شد (ابیاری، ۱۴۰۵ق: ۱/ ۲۶۱). محل پیمان‌ها و تعهدهای سیاسی در مدینه اماکن خاصی بود که از جمله محل‌های میزبانی گروه‌ها منزل رمله بنت حارث^۴ بود که پذیرای مهمانانی می‌شد که برای پیوستن به اسلام به مدینه می‌آمدند (ابن سعد، ۱۳۷۴: ۱/ ۲۸۵، ۲۸۶، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۱۲، ۳۱۹، ۳۲۷، ۳۳۲، ۳۳۴). این مراکز علاوه بر نهاد مساجد به‌خصوص مسجد النبی بود که همواره محل تجمع مسلمانان بود. بعد از رحلت رسول اکرم (ص) مسجد النبی همچنان نقش نهادی خود را حفظ کرد و انگیزه‌های سیاسی سبب حضور زنان در صحنه‌های مختلف می‌شد. مناظره‌ی حضرت زهرا (ص) در این مرکز مهم، با حضور مهاجرین و انصار صورت پذیرفت (طبرسی،

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... _____ فاطمه جان احمدی و همکار

۱۴۰۳ق: ۱/ ۹۸). همسران رسول‌خدا(ص) که در پی به حکومت رسیدن پدران خود بودند، بعد از رحلت آن حضرت و هنگام خلافت امام علی(ع) به یک جناح سیاسی و همسرانی که معتقد به جانشینی همه جانبه حضرت علی(ع) بودند، به جناح دیگر کشیده شدند و برخی همسران نیز سکوت اختیار کردند (واردی، ۱۳۸۹: ۲۸۲).

کارکرد نهاد بهداشت و درمان ناظر به فعالیت زنان

گزارشاتی که در مورد نهاد درمانی در صدر اسلام در مورد بانوان به‌دست آمد، ناظر به بانوانی است که در صحنه‌های نبرد حضور می‌یافتند. انگیزه زنان در یاری رساندن به رسول خدا(ص) در صحنه‌های نبرد را می‌توان علت این امر یافت. این بانوان در جنگ‌ها به مداوای بیماران می‌پرداختند و در جنگ‌ها به همراه رسول خدا(ص) حضور می‌یافتند و برخی همچون رفیده دارای خیمه‌هایی بودند که به واحد درمانی اختصاص داشت و بیمارانی که نیاز به پرستاری داشتند (همچون سعد بن معاذ که به شدت زخمی شده بود)، به این خیمه‌ها انتقال می‌یافتند (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ ق/ ۱۹۹۲: ۴/ ۱۸۳۸). بانوانی که اقدام به مداوای بیماران و بستن زخم مجروحان می‌کردند از طرف رسول خدا(ص) تشویق شده و با دعای خیر پیامبر همراه می‌شدند (ابن اثیر، ۱۴۰۹ ق/ ۱۹۸۹: ۶/ ۳۱)، این امر مؤید حضور زنان در صحنه‌های نبرد است.

نهاد نظامی

اسلام جهاد ابتدایی را به دلیل روحیه زنان از دوش آنان برداشته است (صدوق، ۱۴۱۳ق: ۳/ ۵۶۱)؛ ولی دفاع را از جمله وظایف آنان به‌شمار آورد (کلینی، ۱۳۶۴: ۵/ ۹). در عین حال حضور بانوان صدر اسلام را می‌توان در جبهه‌های نبرد برای امداد و پشتیبانی و تدارکات مشاهده کرد که برخی اسلحه با خود حمل می‌کردند و در صورت نیاز دشمنان را می‌کشتند، ام عماره در جنگ اُحد با دفاع از جان پیامبر(ص) با دشمنان جنگید و زخم‌های اساسی برداشت تا آنجا که پیامبر(ص) در حق او فرمود: «مقام نسیبه بنت کعب الیوم خیر من مقام فلان و فلان» (واقعی، ۱۴۰۹ ق/ ۱۹۸۹: ۱/ ۲۶۹)، صفیه دختر عبدالمطلب در جنگ خندق به مرد یهودی که وارد قسمت بانوان شده بود، حمله کرد و او را کشت (ابن سعد، ۱۴۱۰ ق/ ۱۹۹۰: ۸/ ۳۴). در جنگ خیبر بیست زن شرکت داشتند (واقعی، ۱۴۰۹ ق/ ۱۹۸۹: ۲/ ۶۸۵ - ۶۸۷). در جنگ حنین ام عماره با شمشیر و ام‌سلیم با خنجر و سایر زنان هنگام شکست مسلمانان، شروع به جنگیدن می‌کردند و ام عماره با سرزنش فراریان آنان را به بازگشت به صحنه جنگ فرا می‌خواندند

(بیهقی، ۱۴۰۵/ق/ ۱۹۸۵: ۱۵۰/۵). بنابراین، بانوانی که برای تقویت روحیه لشکریان در جبهه‌ها حضور می‌یافتند، علاوه بر مهیا کردن تدارکات و مداوای مجروحان، نسبت به امور نظامی نیز فراخور حال خود آشنا بودند و در صورت نیاز اقدام به مبارزه و دفاع از جان پیامبر(ص) و مسلمانان می‌کردند.

نهاد اقتصادی

جامعه جاهلی معاملات خود را بر اساس شیوه رایج بین زمان خود انجام می‌دادند. نهاد اقتصادی اسلام به معاملاتی که بر پایه صحیح بنیان نهاده شده بود با حکم امضایی مهر صحت زد و با معاملات نامشروع همچون ربا به شدت برخورد کرد. بانوان در زمان جاهلیت به مشاغل مختلفی اشتغال داشتند و با ورود احکام جدید، مسائل خود را از پیامبر(ص) جویا می‌شدند؛ از جمله مشاغل بانوان آرایشگری (ابن اثیر، ۱۴۰۹/ق/ ۱۹۸۹ م: ۶/۳۳۳)، فروشندگی (میدانی نیشابوری ۱۴۰۷ ق: ۱/۹۸)، ... و پرستاری کودکان بود (بیهقی، ۱۴۰۵/ق/ ۱۹۸۵: ۱/۱۳۳). خرید و فروش‌های محدود نیز بین افراد رایج بود، به گونه‌ای که زنان برای معامله به سایر قبایل رفت‌وآمد می‌کردند (ابن اثیر، ۱۳۸۵/ق/ ۱۹۶۵: ۱/۵۵۷).

رسول خدا(ص) در نهاد نوپای اقتصادی، بانوان را از امور اقتصادی منع نکردند و بانوان با پرسش از محضر رسول خدا(ص) درست یا نادرست بودن شغل خود را جویا می‌شدند (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵/۱۱۹) و رسول خدا(ص) نیز با توجه به ارزش‌های انسانی و اسلامی به پرسش‌های بانوان پاسخ می‌داد و تنها در مواردی که شغل زنان با ارزش‌های انسانی منافات داشت، آن‌ها را منع می‌کرد. یکی از امور درآمدزایی، خودفروشی کنیزان و صاحبان پرچم بود که در احکام اسلامی ممنوع شد (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۲/۲۵۴).

یکی از نهادهای اقتصادی صدر اسلام معاملات خارجی بود که با همسایگان صورت می‌گرفت. بانوان علاوه بر معاملات داخلی، در معاملات خارجی نیز دخیل بودند و مدیریت آن‌ها را به عهده داشتند. زنان آزاد همچون حضرت خدیجه(س) که پیش از اسلام دارای کاروان تجاری بود و با مضاربه اموال به تجارت می‌پرداخت (زرکلی، ۱۹۸۹ م: ۲/۳۰۲). وی با استفاده از امکانات اقتصادی خود به حمایت از رسول اکرم(ص) پرداخت و تمامی اموال خود را در اختیار رسول خدا(ص) گذاشت (مجلسی، ۱۳۸۴: ۳/۲۴۹) و رسول خدا(ص) را از لحاظ اقتصادی حمایت کرد.

نتیجه

جامعه حجاز پیش از اسلام فاقد تمدن بود که پیامبر(ص) با تعالیم ناب و حیانی، این جامعه را به سوی مدنیت پیش برد. پیامبر(ص) در مقابل جامعه جاهلی که ارزشی برای زنان قائل نبود، به زنان در راه اعتلای جامعه اسلامی یاری رساند و نقش زنان را در این راستا تقویت کرد. مهم‌ترین نقش زنان در خانواده بود که تأیید شد و نقش‌های اجتماعی زنان نیز مهر تأیید خورد. بیشترین نمود این تأیید در عرصه علمی - فرهنگی قابل مشاهده است که در عرصه‌های علمی از جمله مشاعره، نوشتاری و تعالیم اسلامی گسترش یافت. زنان به‌عنوان بخشی از جامعه اسلامی در نهاد حکومتی - سیاسی با حکومت اسلامی همراه شدند و قوانین اسلامی از آنان حمایت کرد و بانوان بیت نبوی در این زمینه به پیشبرد اهداف پیامبر(ص) یاری رساندند و پیامبر(ص) آنان را در این زمینه تأیید کرد. با توجه به نوپا بودن حکومت اسلامی، حضور بانوان در عرصه حکومتی - سیاسی امری جدید بوده که پیامبر(ص) بر اساس موازین اسلامی این حضور را تأیید کرده است و به خانواده خود رهنمودهای خاص ارائه کردند.

نهاد درمانی در صدر اسلام بیشتر از سوی بانوان مشاهده می‌شد که پیامبر(ص) این امر را با حضور زنان در مداوای مجروحان جنگی تأیید کرد. پیامبر(ص) در بخش نظامی حضور بانوان را در جهاد ابتدایی لازم ندانسته است؛ ولی این امر مانع از حضور بانوان در جبهه‌های نبرد نشده است و به تشویق بانوان مدافع پرداختند. در نهاد اقتصادی بیشتر مشاغل اقتصادی بانوان با امضای پیامبر(ص) تأیید شد و تنها مشاغلی که با ارزشمندی بانوان تعارض داشت، از جمله خودفروشی در اسلام منع شد.

در مجموع، می‌توان امضای پیامبر(ص) نسبت به حضور زنان در تمامی نهادهای اسلامی را با توجه به تاریخ و سیره نبوی دریافت و معدود اموری که با نهی نبوی مواجه شد، به دلیل منافات با شخصیت انسانی زنان بود و بانوان با حمایت نبوی از حضور ایشان در نهادهای مختلف اجتماعی، نقش فعال زنان را در نهادهای صدر اسلام به منصفه ظهور رساندند و آن نقش‌ها را تثبیت کردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. «جامعه پیش‌سواد جامعه‌ای است که دارای زبان مکتوب نیست». در چنین جامعه‌ای فناوری در مرحله ابتدایی قرار دارد و تقسیم کار معمولاً بسیار ساده و عمدتاً مبتنی بر سن و جنیت است. آموزش و پرورش غیررسمی است؛ فرزندان فرهنگ را از راه تعامل با بزرگ‌سالان، مشاهده و تقلید یاد می‌گیرند.

۲. منابع اصلی فقه سنت اعم از صحاح سته و مستدرکات آنها و شروح آنها و ... دربردارنده روایات بسیاری از عایشه به عنوان ام‌المؤمنین هستند که مأخذ بسیاری از فتاوی مفتیان اهل سنت قرار گرفته است. به همین دلیل می‌توان فقه اهل سنت را برگرفته از روایات عایشه دانست.
۳. امیمه بنت بشر در مکه همسر حسان بن دحداح مشرک بود، وی از همسر مشرک خود از مکه فرار کرد، همسرش طبق قرارداد بین مسلمانان و مشرکین تقاضای استرداد او را از پیامبر کرد، ولی پیامبر(ص) بر اساس وحی الهی زنان را از این قاعد مستثنی نموده و با پرداخت مهریه وی، او را به ازدواج سهل بن حنیف درآورد.
۴. رمله بنت حارث، همسر معاذ بن الحارث است که معاذ یکی از پیشگامان انصار هستند که در مکه اسلام آورد و منزل او به محل میزبانی مهمانان پیامبر(ص) در مدینه تبدیل شد.

منابع

- قرآن کریم.
- امام صادق(ع) (۱۴۰۰ق). مصباح الشریعه. چ ۱. بیروت: اعلمی.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم (۱۳۸۵ق / ۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. ۱۳جلدی. بی‌جا. بیروت: دار صادر / دار بیروت.
- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد ابن اثیر (۱۴۰۹ق / ۱۹۸۹م). أسد الغابه فی معرفه الصحابه. بی‌جا. بیروت: دارالفکر.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵ق). دعائم الإسلام. به تحقیق آصف فیضی. چ ۲. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
- ابن خلدون، عبد الرحمن (۱۳۷۵ ق). تاریخ ابن خلدون. به تحقیق خلیل شحاده. الطبعة الثانی. بیروت: دارالفکر.
- ابن سعد (کاتب واقدی) (۱۳۷۴ق). الطبقات الکبری. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع الهاشمی البصری (۱۹۹۰ م / ۱۴۱۰ق). الطبقات الکبری، الطبعة الاولى. ۸ جلدی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عبد البر، أبو عمر یوسف بن عبد الله بن محمد (۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م). الاستیعاب فی معرفه الأصحاب. به تحقیق علی محمد البجاوی. الطبعة الأولى. بیروت: دار الجیل.
- ابن قتیبه دینوری (۱۴۱۸ق). عیون الاخبار. ۴جلدی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... _____ فاطمه جان احمدی و همکار

- ابن الکلبي، ابو المنذر هشام بن محمد (۱۳۶۴ق). *كتاب الأصنام (تنکيس الأصنام)*. به تحقیق احمد زکی باشا. چ ۲. تهران: نو.
- ابن کثیر دمشقی، ابوالفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ ق / ۱۹۸۶ م). *البدایة و النهایة*. بی‌جا. بیروت: دارالفکر.
- ابن هشام، عبد الملک الحمیری المعافری (بی‌تا). به تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبد الحفیظ شلبی. بیروت: دارالمعرفة.
- ابیاری، ابراهیم (۱۴۰۵ ق). *الموسوعة القرآنیة*. چ ۱. قاهره: مؤسسه سجل العرب.
- اچ. ترنر، جانانان (۱۳۷۸). *مفاهیم و کاربردهای جامعه‌شناسی*. ترجمه محمد فولادی و محمد عزیز بختیاری. چ ۱. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- احمد بن حنبل (بی‌تا). *مسند احمد*. بیروت - لبنان: دار صادر، بی‌جا.
- انصاری زنجانی خوئینی، اسماعیل (۱۴۲۸ق). *الموسوعة الكبرى عن فاطمة الزهراء*. ۲۵ جلدی. قم: دلیل ما. چاپ ۱.
- بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱ م). *صحیح البخاری*. چاپ استانبول: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی سیاسی (نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی)*. چ ۱۶. تهران: نی.
- البلاذری، أبو الحسن أحمد بن یحیی (۱۹۸۸ م). *فتوح البلدان*. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- بلاغی، سید عبد الحجت (۱۳۸۶). *حجۃ التفاسیر و بلاغ الاکسیر*. ۷ جلدی. چ ۱. قم: حکمت.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن الحسین (۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۵ م). *دلائل النبوة و معرفه أحوال صاحب الشریعة، عبد المعطی*. به تحقیق قلعه‌چی. الطبعة الأولى. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ثعلبی نیشابوری، ابو اسحاق احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ ق). *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*. به تحقیق: ابو محمد بن عاشور. ۱۰ جلدی. بیروت: دار احیاء التراث العربی. طبعه الاولى.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. چ ۱. بیروت: دارالفکر.
- درسler، دیوید و ویلیس ویلیام ام (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی بررسی تعامل انسان‌ها*. ترجمه مهرداد هوشمند و غلامرضا رشیدی. تهران: اطلاعات.
- ابن کثیر دمشقی، ابوالفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۱۸ ق). *البدایة و النهایة*. بیروت: دارالفکر.

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸

- رابرتسون، یان (۱۳۸۵). *درآمدی بر جامعه (با تأکید بر نظریه‌های کارکردگرایی، ستیز و کنش متقابل نمادی)*. ترجمه حسین بهروان. چ ۴. مشهد: به‌نشر، آستان قدس رضوی.
- زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹ م). *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین*. الطبعة الثامنة. بیروت: دارالعلم للملایین.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۰). *دایره المعارف علوم اجتماعی*. چ ۳. تهران: کیهان.
- ساعی، احمد (۱۳۷۸). *مسائل سیاسی - اقتصادی جهان سوم*. چ ۲. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ ق). *من لا یحضره الفقیه*. ترجمه علی اکبر غفاری و همکاران. چ ۱. تهران: نشر صدوق.
- طبرانی، حمدی عبدالمجید (بی‌تا). *المعجم الکبیر*. به تحقیق السلفی. القاهرة: دار إحياء التراث العربی، مکتبه ابن تیمیة، الطبعة الثانية.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن*. ترجمه محمدجواد بلاغی. ۱۰جلدی. چ ۳. تهران: ناصر خسرو.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). *احتجاج علی اهل اللجاج*. به تحقیق محمدباقر خراسان. ۲جلدی. چ ۱. مشهد: نشر مرتضی.
- طبری، ابو جعفر محمد بن جریر (۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م). *تاریخ الطبری: تاریخ الامم و الملوک*. به تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. الطبعة الثانية. بیروت: دارالتراث.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳). *رجال الطوسی*. به تحقیق جواد قیومی اصفهانی. قم: مؤسسه النشرالاسلامی التابعة لجامعة المدرسین بقم المقدسه.
- طیالسی، سلیمان بن داود (بی‌تا). *مسند ابی داود الطیالسی*. بی‌چا. بیروت - لبنان: دار المعرفة.
- قرائی مقدم، امان اله (۱۳۸۲). *مبانی جامعه‌شناسی*. چ ۴. تهران: ابجد.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷). *تفسیر احسن الحدیث*. چ ۳. تهران: بنیاد بعثت.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). *الجامع لأحكام القرآن*. چ ۱. تهران: ناصر خسرو.
- قزوینی، ابن ماجه، محمد بن یزید (بی‌تا). *سنن ابن ماجه*. *عبدالباقی محمدفؤاد*. بی‌چا: دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع. بی‌چا.
- قنادان، منصور و همکاران (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی (مفاهیم کلیدی)*. چ ۱. تهران: آوای نور.
- کحاله، عمر رضا (۱۴۰۴ق / ۱۹۸۴م). *اعلام النساء فی عالمی العرب و الاسلام*. الطبعة الخامسة، بی‌چا: مؤسسه الرسالة.

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... _____ فاطمه جان احمدی و همکار

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۴). *الروضة من الكافي*. به تحقیق علی‌اکبر غفاری و هاشم رسولی محلاتی. ۲ جلدی. چ ۱. تهران: علمیه اسلامیة.
- _____ (۱۴۰۷ ق). *الكافي*. تدوین از سوی علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی. چ ۴. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- کوئن، بروس (۱۳۷۶). *مبانی جامعه‌شناسی*. ترجمه غلام‌عباس توسلی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). چ ۹.
- _____ (۱۳۸۶). *درآمدی به جامعه‌شناسی*. محسن ثلاثی. چ ۶. تهران: توتیا.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۳). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری. چ ۱. تهران: نی.
- متقی هندی (۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۹ م). *کنز العمال*. به تحقیق الشیخ بکری حیانی. بیروت: مؤسسه الرسالہ.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۴). *حیاء القلوب*. ۵ جلدی. چ ۶. قم: سرور.
- _____ (۱۴۰۳ ق). *بحارالانوار*. ۱۱۱ جلدی. بیروت: دار احیاء التراث العربی. چ ۲.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. ۱۴ جلدی. چ ۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مقریزی، تقی‌الدین أحمد بن علی (۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م). *امتاع الأسماع بما للنبی من الأحوال و الأموال و الحفدة و المتاع*. الطبعة الأولى. محمد عبد الحمید التحقیق، النمیس. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- میدانی نیشابوری، احمد بن محمد (۱۴۰۷ ق) *مجمع‌الامثال*. ۲ جلدی. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.
- نوایی، علی‌اکبر (۱۳۷۷). «مقایسه جامعه مدنی و دینی». *پژوهش‌های اسلامی و دینی*. ش ۱۴. ص ۲۲۴-۲۵۲.
- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. چ ۱. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
- نیسابوری، مسلم (بی‌تا). *صحیح مسلم*. بیروت - لبنان: دارالفکر.
- واردی، سید تقی (۱۳۸۹). *نقش همسران رسول خدا (ص) در حکومت امیر مؤمنان*. چ ۲. قم: مؤسسه بوستان کتاب.

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸

- الواقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ / ۱۹۸۹). کتاب المغازی. تحقیق مارسدن جونس. ج ۳. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- هاشمی بغدادی، ابو جعفر محمد بن حبيب بن امیه (بی‌تا). به تحقیق ایلزہ لیختن شتیر. بیروت: دار الآفاق الجدیة.
- یعقوبی، احمد بن أبی یعقوب (بی‌تا). تاریخ الیعقوبی. بیروت: دار صادر.